

СЛАВЧО ПЕТКОВ (СОФИЯ)

ЕКСПЕРИМЕНТАЛНИ ДАННИ ЗА СИНТАГМАТИЧНАТА АКТУАЛИЗАЦИЯ ПРИ ПОСТРОЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИ ТЕКСТ-ОПИСАНИЕ

В днешното си състояние теорията за актуалното членение на изречението в същност е загубила синтактичната си ограниченост за сметка на по-общия *синтагматически подход*. Последният се представя както от опитите за актуална йерархизация на всички части на изречението,¹ така и от интереса към актуализацията при свързването на изреченията в цялостен текст.²

От позиции на общото езикознание изоставянето на синтактичното ограничение се подкрепя от факта, че индоевропейският тип изречение е частен случай на синтагматична организация, наред с полисинтетичните конструкции в ред други езици.

Синтактичното ограничение е остаряло и с оглед към третирането на изречението като комуникативна единица. Ако от текстологическо и индивидуалистическо гледище може да се говори за изречението като самостоятелна единица, подобен подход се подкрепя и от ограничения поглед на формалната логика в нейния класически индоевропейски вид, то от позиции на едно социологическо езикознание, езикознание, признаващо социалния характер на езика, минималната самостоятелна конструкция не е изречението, а диалогемата, т. е. единица, включваща минимум две реплики, на двама участника в комуникативния акт. Монологичните текстове в тези условия трябва да се разглеждат като компоненти или трансформации на диалогичните форми.

При това положение като инвариантен момент в теорията за актуалното членение остава *бинарността*, с операционално най-удобни характеристики на членовете — *дадено и ново*.

Доколкото диалогемата предполага дейността на две лица и на последователност от лица-събеседници в рамките на действителните комуникативни колективи, които за по-кратко може да означаваме с термина лингвуми, дотолкова наред с текстологическите и индивидуалнопсихолингвистическите методи в изследването на актуализацията могат да се при-

¹ J. Firbas, *On Defining the Theme in Functional Sentence Analysis*, TLP 1964, 267—280.

² F. Daneš, *FSP and the Text Organization*, in: *Papers on Functional Sentence Perspective*, Praha 1974.

лагат и експерименти с по-чисто лингвистическа постановка. Достатъчно е да се сравни текст, съставен от едно лице, със запис на естествен диалог, за да се видят различните възможности, които имат: наблюдението върху писан текст, самонаблюдението, експериментът с едно лице или с група лица, прилаган често в психологията и психолингвистиката, и експериментът с лингвум със специфична организация на езиковото контактиране.

Сам по себе си експерименталният метод трябва да се разглежда като още един път за проверка на формулирани хипотези и установени знания и като възможно средство за добиване на нови знания, по-недостъпни за другите начини и средства за изследване.

*

Задачата на представяното изследване е да се извърши наблюдение върху резултатите от построяването на текст-описание при изкуствено ограничение на даденото и новото съответно до една дума или до едно изречение. Съществено различие спрямо обикновените текстове се внася и чрез възлагането на текстовото изграждане на колективен деятел.

Получените текстове позволяват да се съди за ролята на различни фактори като обхват на синтагматичната ретроспекция, разлика между индивидуален и колективен деятел и пр., но в дадения текст вниманието е насочено към синтагматичната актуализация, която представя важен аспект на текстовата организация.³

Постановка на експериментите. Според работната хипотеза на провежданния експеримент текстът като продукт на колективна дейност представя зависимата променлива величина. Допуска се, че върху неговите свойства ще влияят следните видове фактори: свойствата на денотата (описваното явление), свойствата на деятеля (описващото устройство) и дълбочината на ретроспекцията (обхвата на даденото) с оглед на реализирания текст до момента на продължението му от дадено лице. Разпределението на променливите величини по изпитания има следния общ план:

Обхват на даденото и брой фишове на едно лице:	Д Е Н О Т А Т					
	картина		събитие I		събитие II	
— една дума	50	50	50	50	50	50
— едно изречение	5	5	5	5	25	25
	I-5	II-5	I-5	II-5	III-10	IV-10
	Номер на колектива и брой участници					

Протоколни данни. Изпитанията се проведоха в три последователни дни във фонетически кабинет за чуждозиково обучение, осигуряващ пълна тишина и изолация на лицата едно от друго в момента на писането. Участници бяха студенти-практиканти, завършили втори курс българска фило-

³ F. Daneš, *Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats*, in: *Probleme der Textgrammatik*, Berlin 1976.

логия. Първо се съставяше текст-описание при ограничение на даденото (в случая написаното на един фиш) до едно изречение, а веднага след това се съставяше и текста по думи. В един ден се работеше само с един денотат. Всеки участник получаваше съответния брой чисти фишове и преди изпитанието поставяше на всеки фиш своя номер и поредния номер на фиша от 1 до 5, от 1 до 25 или от 1 до 50.

В хода на експеримента всеки получава изписан фиш от съседа в ляво, по лична преценка поставя върху него препинателен знак след написаното, продължава текста на своя фиш като се съобразява с описваното явление и се стреми да получи текст, подобен на създавания от едно лице, запазва получения фиш, а своя предава на съседа от дясно и отново продължава до изписването на всички предоставени му фишове. При начален пусков сигнал от ръководителя всички започват текст върху своя фиш с номер 1. Работи се в кръг до изчерпване на фишовете у всички лица. Чрез описаната организация на взаимодействието в колективите се получават толкова текстове, или подобия на текстове, колкото са самите участници. В изпитанията с изречения и 25 фиша последните фишове оставаха празни поради изчерпване на събитието — най-дългият текст има 21 изречения. Въз основа на попълнените фишове и кода на лицата може да се извлекат два вида текстове — съставени от последователното участие на различни лица и съставени от всички последователни участия на едно лице. Нагледно това може да се представи по следния начин:

лица:	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	И	Й
номера на	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
фишовете:	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4
	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7

	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25

По диагонала се реставрира от експериментатора колективният текст, а по вертикала — „личният“.

Денотати. При изпитанието по картина беше подбрана относително непозната за участниците художествена творба — цветен диапозитив унгарско производство — „Натюрморт с птиче гнездо“ от Ян Давидс де Хем. Беше формулирана тема за текста: „Даровете на природата“.

Събитие I представлява хумористична сценка под заглавие „Нямам нищо за деклариране“, представена на 16 мм. филм без музика и говор при една права и една обратна прожекция. Обръщането на прожекцията има за цел известна неутрализация на временната последователност на случките като фактор за изграждането на текста.

Събитие II се отличава само по темата „Прозорец към градината“.

Филмите са френско производство и са предназначени за обучение по френски език. Участниците в експеримента ги виждаха за пръв път.

Подготовката на филмовете и всички указания се даваха до представянето на денотата. При диагностива денотатът оставаше и по време на експерименталното действие, а при филмите се работеше по памет. И двата екипа по време на изпитанието работеха едновременно.

Представените по-долу текстове имат за начало дума или изречение, написани от едно лице за колективите с нечетен номер и от друго лице за колективите с четен номер. Лицата са избрани случайно. Текстовете — с оглед към променливите величини.

Личните текстове са изградени от поредните филмове на други три лица с оглед към факторите ретроспекция (дадено) и личност.

За сравнение на получените в експеримента текстове накрая се добавят и един български и един руски текст от болни с афатични разстройства (по литературни източници).

Текстове.

„Даровете на природата“

Колектив I-5, брой филмове 5 (I-5-5): Малко късче небе осветява с мека светлина разпукнал се от зрялост пъпеш, потъмнели от сладост сливи, не особено добре узрели праскови, грозде, от което се стича лепнещ захарен сок, и малка кошничка, в която се мъдрят две яйца от дива птица. Кацнала над нея, птицата с поглед изразява грижата си за тях. И мисли си малкото птиче, че ако скоро се излюпят пиленцата му и за тях ще има обилна храна. Плодове, плодове пълни с животворящи сокове, вие не само сте радост за окоето, но и наслада за всеки търсец спокойствие. Да, и ние, хората сме като тях-плодовете, създаваме радости, понякога горчивина, а понякога просто съществуваме.

I-5-50: Картината изобразява щедростта много богати сцени плодородни богати и сладки и — вкусни (заб. чертата означава записано на същия филм). Птицата е долу виждам светлина. Струи аромат надвесено листо посипано със зеленина поведнаха стръкчета и — липсват хора животни вкусни плодове различни цветове багри тъмно изпъстрени с голяма красота изобилие красота излъчва доволство и вкусни пъпеш жълтозеленикав пъпеш и разни сенки.

II-5-5: През есента природата надарява богато човека. Човекът и животните са щастливи през този сезон. Възбуждат човешкото присъствие само в нечовешкия апетит, с който са нарисувани напрацелите плодове. Но не всички мислят така. Всеки човек има право да мисли така, както разбира нещата.

II-5-50: Картината изобразява куп плодове. Те са богати, пищни свежи и птичката се забелязва красотата на картината с натежало от плодовете на клончето е узряла тиква грозде сливи, праскови и сливите праскови къпина която изглежда, че хубаво птиче, което гледа тези на когато се смята, че е — хубаво опасно поглежда плодовете

„Нямам нищо за деклариране“

I-5-5-I: Ето че най-сетне влизам с треперещо сърце в злокобната митница. Там те бяха възискатели, но все пак съм по-хитър от тях. Изобщо по очите им се разбираше цялата забуленост и прикритие на истината, както и в жи-

вота между впрочем. Но и чиновникът е твърде наивен и все успява да разбере, че го мамят. И развързката е една: господин Дюпон е задържан на „местопрестъпление“.

I-5-50-I: Комедията нерешителен човек не-знае как. Ами-това искрен поглед студен поглед и-видя чудно хитър и започва приключението се-движи наперено излезе навън започва и-разговарят. После отиде при търговеца говорят шум трясък излезе навън чаровна потупва по рамото където нужно успява да избяга бързо спокоен като оглежда вижда колата ще-покаже и в романите.

II-5-5-I: Главният герой е един амбулантен търговец, който продава внесена дреха. В куфара митничарят успява да открие стоката. Митническата проверка минава успешно. Митничарят остава излъган. Скита се из града и търси клиенти.

II-5-50-I: Действието бива който проверява на му на го заловен При всичко той арестува да взе, но успя на за-шоколад отиде и успя управителка — търговец заявя хванат магазина е вратовръзка в търговеца престъпника след дръжката Той във за продължи цигари започна всичко през като усмихнат попита от който полицаи клекнал много

„Прозорец към градината“

III-10-25-II: Старата клюкарка откряна с присъщото за годините и любопитство прозореца и удивена видя целуващите се на улицата младеж и девойка. В първия момент тя дискретно затвори прозореца и се опита да остане невъзмутима. Но това не и се удаде — любопитството беше по-силно от всичко. И трите изпаднаха в страшно любопитство. Решиха да съобщят на властите. „Може би да отидем до полицията?“ Тичешком и трите се отправят в полицейския участък. Излизат с един полицаи. Те се облякоха набързо и изтичаха в участъка да съобщят за случилото се. Загрижени, те се обличат, изтичват до милицията, разказват за случилото се и се връщат с един милиционер. Комисарят с готовност се отзовава на желанието на трите сестри да разкрие престъплението. Скоро те се напъхват в колата на комисаря. И потеглят. С любопитство пристигат на местопроизшествието. А комисарят наистина позеленява от яд. Той копае гроб, значи тайно иска да погребее някой. Дамите с нетърпение очакват развързката. Но няма престъпление. Дамите разбират, че са сбъркали. Очевидно дамите са сгрешили.

III-10-50-II: Клюкарката да види нещо интересно и-страшно. Любопитни жени. Любопитството-им беше разпалило на улицата и да съобщят на-полицая тръгва бързо се комисаря разбра всичко и отиде недоволен от където е учуден вълхви неуспеха на път видя ги с мъжа, който не сам. И те и се очакваха не-се знак за-това.

IV-10-25-II: Действието се развива в една градина. Една жена отвори прозорец, който гледаше към нея и застина учудена. В градината имаше двама влюбени. Те наблюдават с интерес. За какво ли копае този изкоп? Да не е гроб? Ами ако е гроб? Веднага се създава паника и те хукват към комисариата. Заедно с комисаря се натоварват на колата. Връщат се на местопрестъплението. Комисарят отива при копаещия мъж. Внимателно оглежда изкопанния трап и копаещия мъж. Той решава да провери каква е работата. Комисарят разговаря със скулптора. Цялата история

излиза плод на клюкарската фантазия. Префектът се качва в колата и ядосан си тръгва. Трите жени, засрамени и разочаровани, хлопват капака на прозореца. Тяхното любопитство бе заслужено възнаградено. Но всъщност от цялата работа не излезе нищо. Бабичките останаха неудовлетворени, а инспекторът ядосан от цялата история.

IV-10-50-II: Действието се учуди събират пред-прозореца и възхищава-се и вида човек, който копаеше да. Трите жени които прозореца на ужас лети към градината се във градината където се-промъкват тихо и полицаят откри платното показва това скулптор ръцете му се ядоса от него повикаха разбра че иска че не можа да-поздрави.

Последователности от думи и изречения у едно лице: Лицето А от колектив I-5-50: Поглеждам увисват лежат са-пръснати богати листата са гроздове отрупани сладки две е съзерцава страни виждам гнездо кацнала скала дъх листо узрели зърна на разпръсква стръкчета класчета го светлина стъбло плодове листенца мишка цветни багри изпъстрени във сладки е земя красота къпини до тъмнина и пъпеш през сякаш на край сенки.

A-I-5-50, изречения: Аз виждам узрели плодове, зелени листа, две яйчица и разбирам богатия смисъл на думата живот. В мен трепва нещо, прелива като разтопена сълза и почувствувах сякаш сладостта на гроздето. А какво чувства птичката, наблюдавайки своите яйчица? Защо светлината е хвърлена най-богато върху зрелите плодове, които сякаш се усмихват? Да, ние хората сме като тях — плодовете, създаваме радости, понякога горчивина, а понякога просто съществуваме.

Лицето Б-III-10-25-II: От прозореца се виждаше градината. Възрастната дама погледна през прозореца и ахна. Тя беше видяла нещо твърде интересно. Съседът правеше нещо интересно в градината. Той копаеше дупка, в която спокойно можеше да се помести човек. Дойдоха приятелките на старата дама и трите взеха бинокли. Погледите им привлече някакъв предмет, завит в бяло. Трите дами шумно започнаха да коментират. Те се облякоха набързо и изтичаха в участъка за да съобщят за случилото се. Полицейският инспектор е твърде заинтригуван. Оглеждайки се внимателно, той тръгва към мъжът, който копае в градината. Започва внимателно да разговаря с мъжа. Мъжът отвежда своя гост към пейката и му показва предмета, който е завит в бяло. Удивлението на полицейския инспектор е голямо — на скамейката лежи, завит в чаршаф, гипсов манекен. После домакинят развежда своя гост. Разочарование се изписва по лицето на инспектора. Домакинят го кани учтиво да измие ръцете си. Трите дами гледат уплашено през прозореца. Инспекторът ядосан и разочарован се връща обратно по пътеката.

Лицето В-III-10-25-II: Прозорецът гледа към градината. Едната от тях поглежда през прозореца. Погледът и издава любопитство. Един мъж, който копае. За тази цел взимат бинокли. Вглеждат се внимателно в предмета, завит с бяло. Трите шумно коментират. Излизат с един полицаи. Тя се понася стремглаво към къщата на трите жени. Той върви внимателно към копаещия мъж. Започва разговор с мъжа. Мъжът отвежда полицаия към пътеката. Полицията се чуди. Мъжът открива изработен от него манекен. Полицията е разочарован. Стопанинът го кани любезно да си измие ръцете. Полицията им клати заканително глава. Но, няма престъпление. Скокфъзени те дръпват капаците на прозореца. Полицията се отправя по пътеката ядосан.

Текстове от болни с афазия: 1. Български език — „Ето...Маша...карти... работи...като...джитимати...после...на стол...работи...като...ръка...не ме... после...жена...дошъл“ по И. Темков, Неврология и психиатрия, София, 1961, стр. 89—90. Афазията е определена като моторна. Разказ за заболяването.

2. Руски език — Эх, как плохо...ужас...я знаю...ой...одна как я...тоже что нужно...вы знаете...я знаю устала очень...ой устала...похоже как я. Галка скажет мама ты уже спал...“ Разказ по картинката „Швея“. Афазията е определена като сензорна. По З. С. Бейн, П. А. Овчарова, Клиника и лечение афазий, София, 1970, стр. 142.

*

Анализ на резултатите и изводите. От получените по описаната методика материали може да се извлече информация за различни аспекти на текстовата организация, за процесите на текстовото изграждане в индивидуалния и колективния езикови деятел, за някои аспекти на отношението деятел — текст или на отношението денотат — текст. В дадения случай вниманието ще бъде насочено само към проблемите на актуализацията.

Изводите относно актуализацията могат да се разделят на две основни групи — неспецифични за експерименталния материал и специфични. Неспецифични се наричат изводите, които могат да се получат и чрез наблюдения върху обикновени текстове. Доколкото получените в експеримента текстове са в някаква степен ненормални, дотолкова и неспецифичните изводи представят самостоятелен интерес за изследването на синтагматичната актуализация.

1. Наблюдението върху текстовете от изречения позволява известни допълнения към класификацията на типовете тематична прогресия, представена от проф. Фр. Данеш (2, стр. 223 и 3, стр. 35—36) (Тук трябва да се отбележи, че втората работа ми стана известна едва на конференцията в София, за което благодаря на проф. Данеш.)

Към типовете прогресия от работата (2, стр. 123) може да се добави още един, четвърти — $(T_1 - P_1) = T_2$: Той се представя в една от функциите на показателните местоимения: „*Къщата гледа към градината. Това се оказва много удобно за любопитните наблюдателки*“. При даденото допълнение таблицата на Данеш ще отрази излизането от рамките на изречението при синтагматичната актуализация:

$$\begin{array}{l}
 1. T_1 - P_1 + T_2 (= P_1) - P_2 \\
 2. T_1 - P_1 + T_2 (= T_1) - P_2 \\
 3. T_1 - P_1 + T_2 - P_2 \\
 \quad (T_1 - P_1 + T_2 - P_1) \\
 \hline
 4. T_1 - P_1 + T_2 = (T_1 - P_1) - P_2.
 \end{array}$$

Този тип се означава от Данеш в (3) като тематизация на „Т—Р некус“.

Разглежданото явление има голямо значение при някои видове текстове, на първо място от типа на математическите, където логическото включване е твърде честа операция. Подобен вид връзки се представят графически чрез различни видове скоби и други знаци — оператори. Във втората ра-

бота на проф. Данеш същото явление се отбелязва като рематизация на цял текстов интервал (1).

Текстът, реконструиран от изреченията на едно лице, в случая Б-III-10-25-II, разкрива и една друга възможност за допълване на вече по-разгърнатата класификация от втората работа на проф. Данеш. Като тематизирани могат да се разглеждат подлогът и допълнението в последователност от изречения, а всяко следващо сказуемо представя нова рема, без тематизация спрямо предходната: тръгва, разговаря, отвежда, показва и пр. При това „мъжът“ и „инспекторът“ си сменят ролите на подлог и допълнение. Очевидно, подобно явление може да се появи и в нормален текст, описващ взаимодействието на две лица в последователност от сцени.

2. При нормални от гледище на тематичната прогресия текстове, каквито са в случая текстовете на колективи с обхват едно изречение, може да се наблюдават явленията *информационна непълнота* и *информационно изместване*.

Информационна непълнота има, например, пред изречението: „И трите изпаднаха в страшно любопитство“ в текста III-10-25-II.

Информационно изместване може да се види в текста II-5-5, където от описание се преминава към разсъждения за мисловните процеси.

Очевидно е, че синтагматичната актуализация, включително и нейният частен случай — актуалното членение на изречението, без да е дефектна, не може да осигури информативна нормалност на текста. Тук има място за аналогия с граматическата правилност и семантико-информационната неприемливост на изречения от типа: *Агнето изяде вълка*. Подобна аналогия води към третирането на актуализацията по-скоро като вторично, организиращо, формално, а не като първично, номинативно, семантико-информативно равнище на текста.

3. Пословните текстове се представят като нормални на равнище *синтагма* (не словосъчетание). Тук се наблюдават две основни явления, свързани с актуализацията:

Преди всичко трябва да се отбележи по-рядката тематизация. Наред с това се появяват някои повторения без тематични функции. Тези повторения се дължат на ограничени поглед върху предходния текст, правят текста дефектен и са изоморфни на повторения при свободна непрекъсната асоциация на думи от една личност.

Съществено явление представлява доминирането на рематизацията над тематизацията. Рематизацията се изявява както чрез неповторимостта на отделните елементи във веригата от думи, така и чрез увеличената честота на глаголните форми в сравнение с текстовете от изречения.

Би могло да се отбележи, че в сравнително явен вид рематизацията се проявява при синтактичeskото съчиняване, където предходните елементи почти не се тематизират.

Въз основа на представените наблюдения може да се мисли за известно различие между схващането на актуалното членение на изречението като бинарно и схващането на синтагматичната актуализация като относително бинарна, с възможна самостоятелност на рематизирането и тематизирането.

4. Сравнението на двата вида текстове, по изречения и послове, изявява отношението между повторението и тематизацията: в текстовете от изречението повторението, в неговите различни реализации, е по-често, и напълно

функционално, докато в пословните текстове то се среща по-рядко и не винаги е функционално оправдано. Явно е, че не всяко повторение има тематизираща функция.

5. Сравнението между колективните текстове от изречения и личните текстове от изречения показва зависимостта на актуализацията при текст-описание от постъпателния характер на описваните събития.

6. Очевидното различие между синтактичната приемливост на текстовете от изречения и синтактичната дефективност на пословните текстове може да се представи като генетическо отношение. Пословните текстове трябва да се третираат като генетически по-първични, а текстовете от изречения като по-следващ етап в организацията на текста.

Подобно представяне е възможно и при актуалния аспект. И то в две направления:

Може да се счита, че съчиняването е най-елементарната форма за синтагматична актуализация, а повторението — най-явната.

Може да се счита, че рематичната организация на текста е по-първична от тематично-рематичната. Това значи, че с появата на тематизацията, наред със съществуващата рематизация, се стига до нова, по-висока степен на организация в езиковото изразяване.

